

УДК 821-3.09

Петриченко Надія Григорівна, кандидат педагогічних наук, доцент,
докторант кафедри полоністики Інституту філології Київського
національного університету ім. Тараса Шевченка.

ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНІ ТА ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ВЕРСІЇ СТАНОВЛЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ НА МЕЖІ ЛІТЕРАТУРНИХ ЕПОХ (І ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.): ТІЛЕСНИЙ І ДУХОВНИЙ КОМПОНЕНТИ В ОБРАЗНІЙ СИСТЕМІ

Предметом дослідження у даній статті виступають тілесний і духовний компоненти як важливі складові образної системи творів, заявлених у першій половині ХІХ ст. на українських, російських, польських літературних теренах. Ключовим завданням у статті виступає визначення домінант тілесності і духовності як важливих компонентів творчого методу письменників, представників літературних течій – сентименталізму, романтизму, реалізму, а також творче переосмислення тілесності і духовності як концептів в їх творах у наступні літературні періоди. Важливе місце у дослідженні відводиться визначенню місця духовного і тілесного компоненту в ідейно-тематичній та художньо-естетичній системі прозових творів доби з метою відстеження шляхів формування національних версій художньої прози, особливий наголос робиться на формуванні у цей період феміністичної прози, а також на особливостях її функціонування в різних національних літературах, йдеться про репрезентацію жіночої тілесності і духовності у літературних творах. Об'єктом дослідження виступають художні твори О. Пушкіна, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. Чайковського.

The object of analyze of this article are bodies and spiritual components of prose works of the famous Russian, Ukrainian and Polish writers and other culture figures XIX th. The important assignment of this is work is determination of bodies and spiritual dominants as important components of creative method of the authors of the sentimentalism, romantic and realism tendency. Another assignment of this work is define the place of bodies and spiritual components into the thematically and esthetically peculiarities of the prose version into the national literatures. The possibility place is define the feministic place into the Ukrainian and Russian literature. The object of analyze are literature works of Pushkin, Gogol, Kvitka-Osnovjanenko, Shevchenko, Marko Vovchok, Chajkowski.

Період першої половини XIX ст. характеризується багатством тематичних і методологічних прийомів при відтворенні дійсності авторами, що заявили про себе на слов'янських теренах. Ставлячи перед собою завдання репрезентувати модель побудови слов'янської версії художнього прозового поступу, увагу зосереджуємо на матеріалі важливих її складових – літератур української і російської (східнослов'янська версія) та польської (західнослов'янська), у яких цей період характеризувався формуванням нової літератури на народній основі. Наше завдання у даній розвідці полягатиме у тому, аби визначити доміанти тілесності та духовності як складових художнього методу письменників-романтиків та реалістів у період I половини XIX ст.

Безперечно, XIX ст., особливо на початкових літературних етапах, представляє не таку досконалу систему літературних прийомів і методів, як століття двадцять, з його широким спектром художніх експериментів на рівні текстової форми і змісту. Романтичний і реалістичний напрямки не даватимуть авторів таких широких можливостей використання різнопланових структур під час написання літературних творів, як доба модернізму, а особливо – постмодернізму (добу, коли переосмислюється право жінки на почуття, трансформації зазнає і поняття тілесності, зокрема рушаються забобони навколо жіночої чуттєвості, що веде до руйнації патріархальної культури і до розвінчування глибоко укоріненого і романтизованого мотиву пристрасті як гріха, відьомства, який неминуче супроводжується мотивом покарання [1, с. 198], модерністський дискурс не обмежує жінку лише сімейним колом, самоідентифікацією з функцією дружини, матері, а визначає її як жінку, і тілесність тут виступає знаковим концептом). Відомо, що на сучасному етапі, та власне кажучи, і у попередні теж, концепт тілесності тісно пов'язаний з репрезентацією образу чоловіка і жінки, фігурі останньої надається перевага в оригінальних художніх творах, вектори подання образів змінюються у різні літературні періоди, проте показово виступає наявність феміністичного напрямку, домінуючими виступають образи жінки-таємниці (дослідники ще називають її «жінкою-тілом») і «жінки без тілесного», такої, що позбавлена жодної таємниці [3, с. 294]. В українській літературі першої половини XIX ст. перші паростки феміністичної прози знаходимо у творах Марка Вовчка. Перші оповідання письменниці наче постали з народних розмов її сучасниць, записаних авторкою, вони спрямовані у навколишню дійсність і відображають її в узагальнених образах селян-кріпаків, кожен її персонаж жіночої статі: чи то зажурена Олеся («Козачка»), чи красуня Одарка, чи жертвна сестра з однойменних оповідань має відмінний, індивідуалізований характер, подані образи на тлі етнографічних звичаїв та обставин. Не лише в першій книзі, але й у більшості наступних творів Марка Вовчка, у тому числі й російських і французьких, головними персонажами виступають жінки («Сестра», «Козачка», «Одарка», «Свекруха»,

«Викуп», «Ледащиця» тощо). Для української літератури жіноча тема не була відкриттям, її тілесні і духовні виміри представлені у творчості І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. Проте «Народні оповідання» репрезентували цю тему «зсередини»: це був жіночий погляд на становище жінки у тогочасному суспільстві (жіноча оцінка тілесної та духовної субстанції жінки). Твори Марка Вовчка були першими паростками українського фемінізму – жіночого руху за зрівняння прав і становища обох статей. С. Павличко стверджує, що наприкінці 60-х років XIX ст., Марко Вовчок зредагувала трактат Д.-С. Міла «Поневолення жінок» – одну з культових жіночих книг XIX ст. Марко Вовчок іноді називали українською Жорж Санд, хоча вона не наслідувала манеру Жорж Санд одягатися у чоловічий одяг, залишалася уособленням жіночості. Різні духовні портрети представниць жіночої статі подано у повісті «Інститутка» – з полярних соціальних світів – жорстоку і вередливу Інститутку і морально врівноважену, чисту Устину.

Духовна доміанта при поданні жіночих образів простежується і в російській літературі, найяскравіше – у творчості О. Пушкіна – у поетичних зразках «Евгенія Онегіна» (згадаймо, характеристику зовнішності Ольги – блискуче тілесне втілення і цілковита відсутність яскравих душевних якостей – пересічність як панівний компонент; і репрезентація образу Тетяни – панівна позиція духовності і лише поступове залучення яскравих барв при портретній характеристиці у кінці твору; подібне протиставлення блискучої зовнішності (як уособлення тілесного начала) і душевної пустоти простежується також у реалістичному творі Б. Пруса «Лялька»). Духовна першість виступає визначальною при змалюванні образів жінок у О. Пушкіна – «Капитанская дочка», «Повести Белкина» тощо.

Польські сентименталісти, у творах яких теж яскраво простежується своєрідна конфронтація тілесне-духовне у людині, виходили за межі сентименталістської жанрової системи у напрямку романтизму, проте, істотно відчутно залишалася сентиментально-чуттєва концепція зображення людини. Найбільш відомими на цей період зразками історичної прози були романи Ю. Немцевича. Творцем соціально-побутового роману була Марія Чарториська-Віртембергська («Мальвіна, чи здогадливність серця»), яка представила вельми показовий зразок даного жанру в польській літературі. В українській літературі теж наявний подібний підхід до створення жіночих образів – «Маруся», у російській літературі твори сентиментального зразка наявні у В. Карамзіна «Бедная Лиза».

Безперечно, ми жодною мірою не ототожнюємо поняття «тілесність» і «жіночість», а лише пов'язуємо їх логічно відповідно до естетичних уподобань письменників доби, насправді тілесність слід розглядати набагато ширше, адже тіло не завжди цікавить письменника як самостійний предмет опису чи зовнішня ознака персонажу –

воно стає своєрідною знаковою системою, причому такою, яка функціонує у межах інших знакових систем, усталених традицією символічних значень. Ці значення перетікають одне в одне і таким чином взаємоінтерпретуються, а фантазія автора створює з них такі констеляції, які змінюють сенс закріплених у суспільстві уявлень і норм, що потім втілюються в ідеологіях, стереотипах, забобонах тощо. У статті С. Яковенко автором представлена така схема різновидів тілесності: тілесність, уміщена у семіотичному полі релігії, масової культури, тоталітарної ідеології, сексуальності, стереотипів віку (молодості й старості), політики та літературних кліше [5, с. 211].

Нижче ми представимо загальні орієнтири розвитку літературного процесу на українських, російських, польських теренах у I половині XIX ст., який демонструє домінацію духовного начала людини в образній системі творів.

Літературна спадщина слов'ян XIX століття зберігає своє значення найціннішого внеску до світової культурної скарбниці. Недаремно саме їй належить роль наставника і супутника читача у його морально-естетичних шуканнях. Читач і літературний критик наступного століття віддає данину художнім творам зазначеного періоду, продовжуючи на його фундаменті будівництво словесності, що вражала світ своєю глибиною і художньою майстерністю, а разом з тим здійснює спробу піддати сумніву, а подекуди і нівелювати її успіхи та ключові здобутки.

У XX столітті в багатьох слов'янських країнах за часів побудови соціалізму як політичного ладу перегляду підлягали певні літературні традиції і закони, що призвело до ідеологічних і соціологічних похибок у парадигмі загальнолюдських естетичних цінностей, зокрема, до ігнорування необхідності внутрішньої свободи художника, – йдеться про свободу на рівні тілесному і духовному, як результат, – чимало авторів було вилучено з переліку класиків, а дослідники життя і творчості інших вилучали деякі визначні для творчої індивідуальності авторів компоненти (у якості прикладу можна навести творчість Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Лермонтова, М. Гоголя, М. Грабовського).

У сучасних умовах знання особливостей художньої літератури як одного з видів мистецтва набуває особливої цінності. Необхідність повернення художньої словесності до сфери духовних інтересів читача може бути мотивована і тією функцією, яку б вона мала виконувати при становленні особистості, позитивним впливом, що його вона має на формування культурного суспільного клімату.

Вихідний часовий відрізок – перша половина XIX століття – характеризувався багатоплановістю та поліфункціональністю основних художніх засобів і прийомів, адже його реалізація здійснювалася на межі літературних періодів, які можна назвати й епохами: від повільного згасання класицистичних настанов до романтизму як ключового літературного напрямку, а далі – до появи реалістичних тенденцій

в авторів, які стали виразниками основних мрій і шукань своєї історичної доби.

Романтизм як літературний напрямок виступає своєрідним гаслом епохи, а практично літературною течією, яка тріумфувала в основних літературах Європи упродовж першої половини XIX століття; і слов'янські народи, зокрема обрані нами в якості об'єкта дослідження, тут не є виключенням, проте для кожного з слов'янських народів мала виняткове значення. Недаремно їхнє національне пробудження було пов'язане саме з нею. Для багатьох слов'янських народів цей феномен знаменував собою етап національного самоусвідомлення, повернення до своїх національних джерел, а звідси – і до розуміння своєї національної і культурної ідентичності. У росіян і поляків у цей період простежується своєрідне рефлектування уявлень народів про свою історичну долю і як результат – формування відповідних історичних філософій, які з сучасної позиції слід класифікувати як панславізм та месіанізм.

В українській літературі наявна інша ситуація, що була зумовлена своєрідними умовами суспільно-політичного і культурного життя України кінця XVIII – початку XIX століття. Невиправданими виявилися мрії ліберального поміркованого дворянства, ідеалами яких були утопічні синтетичні форми поєднання ідейно-філософських постулатів Просвітництва із соціально-політичною, економічною і культурною ситуацією, що панувала в Україні. Крах міфічних уявлень про можливість рівноправного союзу між козацькою Україною і самодержавною Росією породжував протест, а також призводив до необхідності формування нових естетичних моделей на українському ґрунті, і як результат – до ідеалізації старовини, зокрема, козацтва як уособлення свободи і демократичних форм національного буття, що можна вважати тим історичним аргументом, що має довести право нації на самостійність.

Істотно змінюється і характер героя у романтичних творах, на західноєвропейських теренах він формується в атмосфері душевної роздвоєності та індивідуалізму. У літературі російській провідне місце відводиться винятковій особистості, філософському пошуку героєм сенсу життя, в якому духовності відводиться панівне місце, у якості данини класицистичним традиціям формується ідея громадянського служіння державі [2, с.16]. Романтичний герой в українській літературі органічно пов'язує свою долю із долею народу, важливим завданням для якого виступає боротьба за національну і культурну незалежність, а естетичним ідеалом – національна слава і воля України за козацької доби. Польська ж література зазначеного періоду репрезентує своєрідну еволюцію героя у різні періоди I половини XIX століття – ідеолог, ватажок, ініціатор, виняткова особистість, мрійник і бунтар, що панував у творах до 30-х років XIX ст., поступається місцем представникові більш менш широкої маси. Замість ефектної самопожертви, рефлексії та трагічної роздвоєності романтики намагаються возвеличити подвиг ратної повсяк-

денності, духовну цілісність та реальну, незалежно від масштабу, дієвість пересічної людини. Тут можна говорити про те, що еволюція романтичного героя пов'язана із тяжінням до своєрідної естетичної переорієнтації. Гасло «національності» літератури, що його було залучено до тематичних, змістових, формальних площин літературних творів, набуло у польській літературі свідомого значення саме в 30-ті роки та наступний за ними період аж до середини XIX ст.

Романтики висловлювали відверто негативне ставлення до естетичних засад класицизму як літературного напрямку, проте подальший поступ літератури вимагав орієнтації на певні традиції, того фундаменту, на основі якого буде здійснено побудову літератури нового зразка. Таку основу романтики вбачали у попередніх функціональних літературних стилях – ренесансі та бароко. Суворі канони класицизму не змогли задовольнити естетичні смаки читача, а просвітництво, що спиралося на знання та холодний розум, залишало поза увагою його духовні потреби, що, на думку романтиків, суперечило основним засадам релігії та естетики як важливих складових у парадигмі загальнолюдських цінностей.

Романтизм слов'янських народів виявляв чимало спільних рис із романтизмом західноєвропейського зразка, зокрема, провідною залишається в них ідея усвідомлення свого національного «я», процес національної самоідентифікації.

Характерною ознакою романтизму, зокрема, і на слов'янських теренах, є розширення функціональних меж самого поняття «література» як літературознавчої категорії за рахунок залучення багатомістової фольклорної традиції.

Вихідними координатами авторської уваги стає захоплення природою, людиною та суспільною історією виключно в їх чуттєвому вираженні, поетизація людського серця і душі.

Істотних змін і трансформацій зазнає і жанрова система у слов'ян, зокрема в українців, росіян, поляків як яскравих представників слов'янського світу. Серед прозових жанрів виділяємо наступні – *прозову мініатюру*, що базується на фрагментарній оповіді, романтичну *новелу*, що знайшла своє яскраве відображення не лише у далеких літературах, зокрема, американській, але і на слов'янських теренах, згадаймо, що вже у Пушкіна і Гоголя зустрічаємо твори, які цілком підпадають під жанрову класифікацію романтичної новели, якою ми користуємося на сучасному етапі розвитку літературознавчої науки; а також, безперечно, історичний роман, який наповнив художню прозу новими тематичними складовими. Вихідною пропонується теза про історичний сенс кожного хронологічного періоду при змалюванні у ньому далекої минувшини. Взірцем, своєрідною вихідною моделлю у творах виступає творчість Вальтера Скотта як неперевершеного майстра історичного роману XIX століття.

Проза на історичну тематику представлена такими яскравими зразками, як «Капітанська дочка»

О. Пушкіна, «Тарас Бульба» М. Гоголя, «Чорна рада» П. Куліша, «Вернигора» М. Чайковського.

Особливим тематичним блоком у слов'янському романтизмі виступає «екзотика», яка має на меті рятувати читача із полону сьогодення. Відшукати екзотичні явища, спосіб життя вдається і у віддалених, по відношенню до автора твору, кутках світу, зокрема на Близькому Сході, і в місцевих циган, де існують свої уявлення про тілесну і духовну сутність людини. Україна теж видається слов'янським авторам країною екзотичною (згадаймо принагідно закріплений за Україною імідж «слов'янської Авзонії»), принаймні саме таку картину ми спостерігаємо на російських і польських літературних теренах зазначеного періоду. Своєрідним зверненням до екзотичної тематики слід вважати і творчість польської «школи українських романтиків» у складі Богдана Залеського, Северина Гоцинського, Антонія Мальчевського, а також Тимка Падури, що є автором творів українською мовою. Екзотичний компонент наявний і у мусульманській тематиці, в образній, мотиваційній і тематичній структурі прози М. Чайковського, яка ознайомлює польського читача з принципово іншими духовними і тілесними орієнтирами.

Цікавим у ключі нашої теми видається нам думка Д. Чижевського, що романтики ревно сповідують погляд, що вся природа є живим *тілом*, з яким органічно злита кожна людина. Творчість письменників перебуває у найінтимніших зв'язках із її творчими силами. Однак природа між тим, і ворожа людині: щомиті звідусіль загрожує їй загибеллю [4, с. 175].

Романтизм із усіма своїми характерними ознаками, естетичними ідеалами, художнім багатством та істотною філософською компонентою у середині XIX століття починає вичерпувати себе як літературний напрямок, проте, не можна говорити про органічний перехід від романтизму до реалізму, скоріше, про певну конфронтацію між течіями. У якості стильової тональності він залишається і пізніше, проте, спостерігається побудова синтезованої моделі, що виявила ознаки романтизму і реалізму, яка отримала у літературознавстві назву «бідермаєра».

Подібна модель доволі скромно представлена в українській, російській і польській літературах, переважно домінувала вона у поетичних жанрах, зокрема, у віршах Ф. Тютчева, Ц. Норвіда, П. Куліша, Ю. Федьковича, але заявила про себе і в прозі, яскравим зразком тут виступатимуть російськомовні твори Т. Шевченка.

Навіть після остаточного згасання романтизму як літературного напрямку продовжуються спроби нівеляції основних здобутків аж до повного заперечення його існування.

Реалізм успадкував від попереднього періоду деякі важливі компоненти романтичної естетики, а також принцип історизму, який на базі фундаментальних знань відкрив слов'янським народам відомості про їхнє історичне минуле, їхню національну індивідуальність. Поза увагою реалістів не залишається і усна народна творчість.

Зв'язковою ланкою між літературними течіями можна вважати і «натуральну школу», найяскравіше представлену у творчості М. Гоголя, завдяки художньому доробкові якої про слов'янські літератури, зокрема, про романтичний період в їх історії, дізналися на Заході.

Реалізм як сформований літературний напрямок репрезентує читачеві наступні координати для сприйняття його доробку, насамперед, домінування у ньому прозових творів (на відміну від попереднього періоду), органічне поєднання засад типізації та індивідуалізації, а також залучення характерних ознак інших художніх систем.

Реалізм у польській, російській, українській літературах репрезентований цілою галереєю знакових постатей національного масштабу, а подекуди і митців світового значення. У цілому реалізм на слов'янських теренах характеризується послабленням зв'язку між окремими літературами, оскільки авторська увага концентрується на соціальних і політичних проблемах у межах нації, проте, щодо аналізованих нами літератур можна говорити про образно-тематичну схожість, а подекуди і наявність певного географічного і культурного пограниччя, яке, щоправда, яскравіше було представлено у попередній, романтичний період. У якості прикладу тут можна залучити російськомовну прозу Т. Шевченка, повісті І. Франка, ідейно-тематично близькі до літератури польської (які хронологічно виходять за межі нашого дослідження, проте є показовими), російськомовні твори Г. Квітки-Основ'яненка, твори М. Гоголя та А. Погорельського, а також представників «української школи» «польських романтиків», у чийй художній спадщині відчутний яскравий український тематичний компонент.

Звертаючись до жанрової системи у добу реалізму, простежуємо в ній характерні ознаки і попереднього літературного періоду, а також і більш ранніх стилєвих епох, проте їхні функції змінюються, а тематичне коло – розширюється. У якості прикладу можна навести реалістичну баладну оповідь, яка досить далеко відійшла від усталених

зразків балади у класичному розумінні. Зокрема, коли говорити про сюжет, то тут вісь координат зміщується у бік історико-героїчної тематики, як і у романтизмі, йдеться про визволення політично залежних слов'янських народів, отже можна говорити про появу у баладі сучасної авторові соціально-політичної тематики. Транс-формації зазнає і баладний герой, який втрачає частково свої індивідуальні риси і залишається лише представником певної суспільної верстви, духовний світ героя вже не привертає уваги автора, його класифікують як типового представника. Дія перестав бути розгорнутою, як і в романтичній баладі, ключовим виступає момент, у який наступає кульмінація, автору ж відводяться функції спостерігача, а читач отримує можливість домислювати як попереднє життя героя, так і майбутнє дійової особи, а герой, у свою чергу, теж може стати оповідачем і репрезентувати розповідь про себе.

Жанрова система також не втрачає і віршових зразків, тематично близьких до «натуральної школи», проте із залученням ліричного компоненту.

Широко представлений у реалізмі й історичний роман, який наслідує традиції романтичного героїчного роману. Для реалістичного роману, зокрема й історичного, характерне використання типізації, коли йдеться про зображення звичайних представників певних соціальних верств і груп населення, а також звернення до унікальних, непересічних явищ, отже можна говорити у цьому випадку про створення автором свідомо напруженої ситуації. Саме завдяки останній тенденції відбувається вихід за межі, чітко окреслені територіальними, часовими вимірами, на істотно нові естетичні, подекуди філософські орбіти, і як результат, здійснюється спроба авторові дати, а читачеві – отримати відповідь на питання, які і на сучасному етапі не перестають хвилювати людей. Це дає підстави говорити про те, що реалістам майже завжди вдавалося спроба зробити свої твори актуальними не лише для сучасного їм читача, а й читача майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бездир Н.П. Русская постмодернистская проза в восточно- и западнославянском литературном контексте. – Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2007.
2. Кременцов Л.П. Русская литература XIX века. – М.: Флинта, 2006.
3. Ткаченко О.М. «Жінка без тілесного»: образ жінки «західного світу» в історичному романі XIX ст. // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. – Вип. 6. – К., 2006.
4. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур. – К.: Видавничий Дім «Академія», 2005.
5. Яковенко Сергій. Семіотика тіла у прозі Вітольда Гомбровича і Мілана Кундери // Українська полоністика. – Вип. 2. – Житомир, 2005.